

13. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника. – Оп. 1. – Спр. 2004 Об утверждении устава Одесского общества для вспомоообращения в христианство евреям, 22 арк.

14. Державний архів Одеської області. – Ф. 442 Комітет Одеського відділення Товариства розповсюдження просвіти між євреями в Росії. – Оп. 1. – Спр. 34 Краткий обзор деятельности Одесского отделения, сметы библиотек и музея, 14 арк.

А. І. Мисечко

УДК 94(477.74)(=161.2): (=411.16)''1850/1917''

ДО ВЗАЄМОСТОСУНКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ В ОДЕСІ В II ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Українсько-єврейські стосунки завжди приваблювали гостру увагу дослідників. Проте, більшість з них висвітлювали саме антагоністичні сторони взаємин. У зазначеній статті є спроба, на прикладі Одеси, показати співжиття і взаємодію організованого українсько-єврейського руху наприкінці ХІХ – початку ХХ століть.

Ключові слова: *організована громада, співпраця, взаємодія, товариство «Просвіта», «Кадіма».*

Взаємовідносини українців та євреїв в історіографії досліджені досить добре, проте, здебільшого у світлі протистояння, часто упереджено та не завжди об'єктивно.

Тут переважну роль відіграють болючі історичні спогади. Але в цьому контексті варто згадати глибоко обізнаних дослідників українсько-єврейських стосунків, які різко виділяються із цієї тенденції.

Перш за все це Михайло Драгоманов, який у численних статтях підходив до проблеми українсько-єврейських взаємин з різних сторін: історії, соціології, політики і права [15], а також історик з еміграції вже ХХ століття Іван Лисяк-Рудницький, котрий здебільшого у своїх розвідках розглядав проблему з позицій історіографії [8].

Також необхідно згадати і визначних єврейських діячів досліджуваного нами періоду, які були не лише очевидцями тих подій і процесів, але й активними учасниками, які залишили нам свої праці. Це перш за все Володимир Жаботинський, народжений в Одесі – один із засновників сіоністського руху та ідеолог і борець за єврейську державність [6] та Соломон Гольдеман – член Української Центральної Ради від єврейських політичних партій [3]. Осип Гермайзе також торкався українсько-єврейських взаємин проте здебільшого в руслі революційної боротьби [2].

Ми зупинилися лише на кількох яскравих постатях, які ґрунтовно не тільки вивчали українсько-єврейські стосунки, але й проектували їх і творили виходячи з об'єктивних історичних реалій.

Із початком буржуазно-демократичних реформ 60-х–70-х рр. XIX ст. у Російській імперії досить успішно розвиваються капіталістичні відносини, особливо на Півдні України, зростають швидко міста. Зокрема Одеса, яка на початок XX ст. стала найбільшим за кількістю населення містом в українських губерніях і четвертим у Російській імперії. Південноукраїнські міста заселяли представники багатьох національностей, зокрема численні переселенці-колоністи. Але чи не найбільшу кількість складали українці та євреї. Українці заселяли південні міста і села природнім шляхом колонізації ще із часів заснування Запорозької Січі, Чорноморського козацтва, особливо після ліквідації кріпацтва. А євреї через політику царського уряду, який створив зону осілості, забороняючи їм проживати у російських містах, натомість дозволяючи їм селитися на відвойованих у татар і турків південноукраїнських теренах. Цим і скористалися євреї, намагаючись, переселившись у швидко зростаючі міста, пожвавити свою комерцію і банківську справу, бідніші верстви – порвати із кагалом.

Так, особливо у другій половині XIX ст. в Одесі почали формуватися українська і єврейська громади. Спочатку вони існували в основному відокремлено. В 1860 р. саме в Одесі було започатковано єврейську періодичну пресу А. Цедербаумом на івриті газетою “Тамеліц” (Заступник). Це був щотижневик, у якому також друкувалися матеріали німецькою мовою, а з 1862р. на ідіш, як додаток під назвою “Кол-мевассер” (Голос повідомляючий).

Також в Одесі було започатковано для євреїв, які швидко асимілювалися три видання російською мовою, що проіснували недовго. Це щотижневики “Рассвет” (травень 1860 – травень 1861 рр.) та “Сион” (липень 1861 – квітень 1862 рр.) і щоденна газета “День”, яка проіснувала найдовше (травень 1869 – червень 1871 рр.). Проте після єврейських погромів 1871 р. єврейська преса на кілька десятиліть перестала існувати в Одесі. Початок її відновлення припадає на 90-ті рр. XIX ст. [16; 6.]

Видання української преси і книг було заборонено царським урядом офіційно численними указами, серед яких виділяються Валувський указ (1863 р.) та Емський едикт (1876 р.).

І хоча в Одесі була спроба видати у 1882 р. україномовне видання під назвою “Землероб” Павлом Зеленим – редактором “Одесского вестника” як додаток до газети, проте влада цього не дозволила.

Слід зауважити, що “Одесский вестник” часто публікував матеріали про Т. Шевченка та його творчість. На його шпальтах було зроблено об’яву про збір коштів на пам’ятник Кобзарю та на школу імені Т. Шевченка. Часто публікувалися на його сторінках списки жертводавців, особливо у 1878-79 рр., серед яких є кілька десятків одеських євреїв, які внесли свою лепту в цю велику справу.

Слід згадати, що “Єврейські мелодії” Лесі Українки були вперше опубліковані в Одесі у 1903 році в одному з перших українських альманахів “З-над хмар і низин”, який редагували Микола Вороний та Михайло Коцюбинський – представники української громади. Це був один із перших альманахів у напрямку українського модернізму.

Українська організована громада постала в Одесі у середині 70-х рр. XIX ст. Вона в основному займалася культурно-освітньою діяльністю в умовах всіляких заборон. Проте з часом вона поступово політизувалася, оскільки молодше покоління членів української громади прагнуло політичної діяльності та революційної боротьби. За це багато хто з них поплатився свободою та опинився в Сибірі [1].

Аналогічна ситуація спостерігається й у єврейському русі. Молодше покоління вже не задовольняється релігійно-культурною діяльністю, а починає формувати сіоністський рух. Багато молодих євреїв, як і українців, приєднується до революційної діяльності і вливаються до першої робітничої організації в Російській імперії – “Південноросійського

союзу робітничого класу”, створеної у 1875 р. Як члени єврейського громадянства, так і представники організованого українства тісно співпрацювали у народницьких організаціях, в тому числі і в Одесі. Яскравим прикладом цього є діяльність у народному русі єврея-одесита В. Хавкіна та М. Кибальчича - всесвітньовідомих вчених-винахідників, а також нащадка гетьманського роду Розумовських С. Перовської та родоначальника сіонізму одесита В. Жаботинського.

Далі розпочалося формування українських політичних партій: Бунд (1897), РУП (1900), УНП (1902) та єврейських: та Поалей-Ціон (1902), Спілка (1904), УСДРП (1905). РУП та БУНД проводили спільні революційні акції з РСДРП в українських губерніях.

Новим поштовхом до піднесення українського та єврейського рухів в Одесі стали революційні події 1905-1907 рр. Саме під час цих подій і заявили про свою діяльність політичні сили.

Одним із перших каменів спотикання в їх діяльності стало повстання на панцернику “Князь Потьомкін” у червні 1905 р. Як відомо із радянської історіографії, яка десятиліттями стверджувала, що повстанням на кораблі керували більшовики, хоча серед офіцерів на кораблі після повстання залишилося лише троє, які належали до Революційної української партії і керували подіями і кораблем. Про це писав у “Літературно-науковому вістнику” у 1906 р., який виходив у Львові, у своїх спогадах один із них – Олександр Коваленко [7; 427]. Тим більше, що серед більшості матросів не лише “Потьомкіна”, але й всього Чорноморського флоту були етнічні українці. Адже не випадково, що в період громадянської війни 1917-1921 рр. саме 29 квітня 1918 р. практично весь Чорноморський флот вийшов на рейд у Севастополі та Одесі з піднятими жовто-блакитними прапорами завдяки союзним німецьким та австро-угорським військам, тим самим засвідчивши приналежність до Української Народної Республіки. Проте подальші військові та політичні події призвели до втрати не лише флоту, але й державності.

Сьогодні мало хто знає, що на повстання на “Князі Потьомкін” сподівалися і революційні єврейські партії та організації в Одесі, тим більше, що Бунд тоді не входив до складу РСДРП (б).

На той час серед євреїв точилися дискусії про те, де саме відновлювати державу євреїв – Ізраїль. Були проекти, окрім відновлення у

Палестині, за який виступав Володимир Жаботинський, про створення єврейської держави в Уругваї, африканській Уганді та на півдні Росії, тобто на території українських губерній, де відсоток євреїв складав більше 10%, зі столицею в Одесі, з Кримом і броненосним Чорноморським флотом у Севастополі. В Одесі, де проживало близько 40% євреїв, ця ідея була дуже популярною, тому революційно налаштовані елементи і сподівалися на захоплення влади у місті за допомогою повсталого панцерника, та згодом і всього Чорноморського флоту на чолі з “адміралом” Шмідтом [12; 875].

Як бачимо, що протиріччя стосовно влади в Україні та панування над Чорноморським флотом між різними політичними силами закладалися вже у період революції 1905-1907 рр., які так жорстоко себе проявили під час наступної революції та громадянської війни.

Революція 1905 р. досягла своєї вершини восени 1905 р., коли цар Микола II видав свій “Маніфест”, яким дарував народам імперії різні свободи. Цим скористалися представники різних народів, які мешкали в Одесі.

Так, українська напівлегальна громада вирішила утворити на зразок львівської “Просвіти” своє зареєстроване “Українське товариство “Просвіта” в Одесі”. І це сталося після проведених багатотисячних українських мітингів у місті 25 листопада 1905 р. Це була перша “Просвіта” у Російській імперії. Вже з 1 січня одеська “Просвіта” почала видавати перші у місті газети, щотижневики “Украинское дело”, де матеріали друкувалися українською мовою, та “Народня справа”. Після першого номера вони відразу ж були закриті. Низку газет влада не дозволила відкрити. Проте з лютого почала виходити тижнева газета “Вісти”, на яку не вистачило коштів і вона припинила своє існування на 4-5 номері [9; 49].

Одеські просвітяни прагнули відкрити й першу українську школу, яку влада забороняла. Проте школу вдалося відкрити лише у 1909 р. у помешканні “Просвіти” по вул. Софіївській, 30.

“Просвіта” проводила в основному культурно-освітню роботу. На 1908 рік у ній нараховувалося 532 члени. До українського товариства було прийнято більше 10 євреїв, переважно студентів, про що згадував бібліотекар “Просвіти”, тоді ще студент Новоросійського університету, Андрій Ніковський у листі Миколі Аркасу до Миколаєва [14; 4]. У “Просвіти” був свій музей, яким опікувався також студент університету, майбутній академік – історик Михайло Слабченко. Існувала драматична секція, яка ставила спектаклі

української класики і хор, який нараховував близько 70 чоловік. “Просвіта” видавала книги та влаштовувала виставки і концерти. Щосереди та суботи читалися реферати переважно з української історії, літератури, фольклору. На спектаклях, які влаштовувала «Просвіта», та інші українські товариства, виступали і грали артисти і музиканти мало не з усіх театрів міста [10; 38].

Паралельно із становленням українства в Одесі зміцнюється і єврейський сіоністський рух. Створюється клуб “Кадіма”, у якому часто збиралися радикально налаштовані сіоністи та обговорювали питання подальшої долі.

Цікавими на наш погляд є теми рефератів, прочитаних там у 1907 р. “О причинах душевных заболеваний у евреев” – доповідь 14 травня зробив Я. Райміст. А вже 19 травня було зроблено доповідь “Еврейская эмиграционная проблема”. 2 червня С. Фавілович зробив доповідь на тему: “Эволюция сионистской мысли за последние 25 лет”. М. Усишкін зробив дві доповіді 18 червня “О VIII-ом сионистском конгрессе” та 9 липня “О еврейской колонизации Палестины” [5]. Як бачимо із вище наведених тем, що у зазначений період євреїв не лише в Одесі, але й в усьому світі цікавили питання насамперед утворення власної держави.

Паралельно із діяльністю єврейських партій, клубів та організацій відроджується і єврейська преса. З’являється російськомовне єврейське видання “Кадіма” (“Вперед”), котре було закрито та відновлено під іншою назвою “Еврейская мысль” (1906-1907 рр.). В 1906 р. щотижневики “Русский еврей” та “Еврейский голос” (1906-1907 рр.), щомісячники “Новая Иудея” (1908) та “Еврейская будущность” (1909), щотижневик “Еврей” (1912-1914 рр.).

З 1907 р. в Одесі на івриті виходив журнал “Гашиллоах”, перенесений із Берліна, що був один із самих впливових єврейських часописів.

Також виходили на ідиш з 1910 р. “Тут-морген” (“Доброе утро”), в 1911-1912 рр. “Шолом-алейхем” (“Мир вам”) та багато інших [16; 6].

Цікавим є той факт, що під час революції 1905-1907 рр. в Одесі було дано дозвіл на цілу низку єврейських видань на ідиш та на російській мові. Але чи вдавалося їм вийти у світ, як це було з кількома українськими виданнями після дозволу Градоначальника, зокрема, зі щотижневою газетою під назвою “Нова Україна”, достеменно не відомо.

Так, наприклад, 7 липня 1906 р. було дозволено міщанину Алтер-Давиду Шулім-Шахновичу Гуревичу видавати в Одесі газету “на еврейском жаргоне

под названием “Одессер-Фолксблат” 2 раза в неделю”. А вже від 3 жовтня було видано наказ № 21 поліцмейстеру, щоб той заборонив підписку через те “...чтобы Гуревич в своей газете не выходил из пределов допустимого военным временем” [4].

Таким чином, доля багатьох навіть дозволених газет була не передбаченою. Їх могли закрити, заарештувати, примусити платити великі штрафи.

Національно-культурні та освітні товариства Одеси були між собою дружніми, підтримували одне одного. Так, наприклад, коли в Одесі вперше публічно дозволили шанувати пам'ять про Тараса Шевченка, то всі національні товариства прийшли на українське свято зі своїми вітаннями [11; 12].

Були між українськими та єврейськими політиками в Одесі і протиріччя. Це сталося перед підготовкою до виборів у II Державну Думу Росії та у міську Думу у 1907 р. Українські діячі І. Луценко та С. Шелухин скаржилися, що представники від кадетів – євреї неохоче включають українців у списки кандидатів і закликали йти своїм українським списком. Це, очевидно, мало свій вплив, й одеські українці йшли на вибори здебільшого по списку партії конституційних демократів.

Про українські проблеми не лише в Одесі, але й в Україні виступали й одеські євреї. Так, у III Державній Думі Росії, де вже не було української фракції, за впровадження української мови в учбовий процес на Україні підписали заяву 37 депутатів. Серед них від партії кадетів, що представляли Одесу, були ветеринарний лікар росіянин О. Нікольський та відомий у місті юрист єврей О. Пергамент [17; 13].

Ще один момент об'єднував українську та єврейську громади – це протистояння проти чорносотенних та шовіністичних організацій, які виникли та активізували свою діяльність в роки революції 1905-1907 рр. В Одесі “Союз русского народа”, який розташовувався по вул. Торговій, 1, переслідував не лише євреїв, але й свідомих українців-просвітян за те, що вони збираються через своє визволення розвалити Російську імперію. Часто українські громадівці рятували євреїв від погромів, наприклад, колишній голова одеської української громади Леонід Смоленський переховував євреїв у себе в квартирі під час погромів 1905 року.

Таким чином, ми можемо зробити певні висновки щодо взаємин української та єврейської громади Одеси в другій половині XIX – початку XX ст., що представники українського та єврейського громадянства Одеси формували свої національні громади, які згодом політизувалися і йшли спільно в загальноросійському революційному русі. Вони співпрацювали, прагнучи здобути незалежність і створити власну державність.

Як ці процесі відбувалися в період українських визвольних змагань 1917-1921 рр. і в подальшому неоднозначно, а подекуди і трагічно, то це є тема нових досліджень, які вкрай односторонньо вже висвітлені у численній літературі. Наше завдання полягало в тому, щоб простежити зародження і розвиток співпраці українського і єврейського громадянства наприкінці XIX - початку XX ст.. саме в Одесі.

Незважаючи на давні історичні протиріччя і трагедії, одеські українці та євреї змогли порозумітися у революційній боротьбі за свої громадянські та національні права і у боротьбі за свою державність.

Українська та єврейська громади м. Одеси виступали спільно як проти деспотичного самодержавства, так і проти чорносотенних, шовіністичних російських організацій.

Незважаючи на непорозуміння, які час від часу виникали, вони знаходили спільне у своїй діяльності, що ми і намагалися простежити.

A. I. Mysechko

INTERACTION OF ORGANIZED UKRAINIAN-JEWISH MOVEMENT IN ODESSA IN THE LATE XIX - EARLY XX CENTURIES

Ukrainian-Jewish relations have always attracted the acute attention of researchers. However, most of them studied antagonistic parties' relationship. The said article is an attempt to show coexistence and interaction of organized Ukrainian-Jewish movement in the late XIX - early XX centuries on the example of Odessa.

Keywords: *organized community, collaboration, cooperation, partnership "Prosvita", "Kadima".*

К ВЗАИМООТНОШЕНИЯМ УКРАИНСКОЙ И ЕВРЕЙСКОЙ ОБЩИНЫ В ОДЕССЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Украинско-еврейские отношения всегда привлекали особое внимание исследователей. Однако, большинство из них освещали именно антагонистические стороны взаимоотношений. В данной статье автор сделал попытку, на примере Одессы, показать сосуществование и взаимодействие организованного украинско-еврейского движения в конце XIX – начале XX веков.

Ключевые слова: *организованная община, сотрудничество, взаимодействие, общество «Просвита», «Кадима».*

Джерела та література

1. Болдирев О. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. – Одеса, 1994. – 144 с.
2. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т.1: Українська революційна партія (РУП). – К. Книгоспілка, 1926.
3. Гольдеман Соломон. Листи жидівського соціал-демократа про Україну // Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за революції. – Відень, 1921.
4. Державний архів Одеської області. – Ф. 10. Тимчасовий комітет у справах друку в м. Одесі. – Оп. 1. – Спр. 1. Окремому цензору по внутрішній цензурі в м. Одесі. – Арк. 52-53.
5. Державний архів Одеської області. – Ф. 2. Канцелярія одеського Градоначальника. – Оп. 7. – Спр. 226. Про читання лекцій в одеському клубі “Кадіма”. – Арк. 42.
6. Жаботинський Володимир. Зібрані статті з національного питання / Вид. І. Клейнер. – Б.м., 1983.
7. Коваленко-Журбенко О. О. Одинадцять днів на панцернику “Князь Потьомкін Тавричеський” // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. 33. – С. 427.

8. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. – К.: Основи, 1994. – Т. 1.
9. Мисечко А. Одеська “Просвіта” як прояв розбудови громадянського суспільства на початку ХХ ст. // Одеська “Просвіта”: минуле, сучасне, майбутнє / До 100-річчя Одеської “Просвіти”. Матеріали науково-практичної конференції 25-26 листопада 2005 р. – Одеса, 2006. – С. 49.
10. Мисечко А. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. (До 100-ліття одеської «Просвіти») - Одеса. - 2006. – с. 38.
11. Мисечко А. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. // Одеська “Просвіта”: минуле, сучасне, майбутнє. – С. 12.
12. Орлицкий С. Южно-русская республика. (Из истории освободительного движения) // Исторический вестник (Историко-литературный журнал). – 1904. – № 3. – С. 875.
13. Рідний край. – 1908. – № 15. – С. 2.
14. Сарбей В. Микола Аркас і його історія України-Русі // Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990. – С. 4.
15. Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова / Под ред. Б. А. Кистяковского. В 2-х тт. – Париж, 1906. – Т. 2.
16. Тищенко Д. Из истории еврейской прессы в Одессе // Одесский вестник. – 1996. – № 132. – С. 6.

А. А. Погорєлов

УДК 316.4.063.7: 37(477.73) "1937/1938"

КРИВАВІ ЖНИВА 1930-х: НКВС ПРОТИ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Висвітлюються маловідомі аспекти та масштаби репресій проти освітян Миколаївщини у другій половині 1930-х років. З'ясовано, що в результаті фальсифікації кримінальних справ та відповідних арештів, фізично знищено близько 60 вчителів та викладачів навчальних закладів вказаного регіону.

Ключові слова: репресії, радянська влада, педагогічна інтелігенція, націоналізм, Миколаївщина.